

Schwarz Miklós

Életrajz

Schwarz Miklós középmagas, görnyedt hátú férfi. Hosszú, ősz haja van. Annak ellenére, hogy rosszul érezte magát, szívesen beszélt a családjáról, az életéről. A hallása nagyon rossz, ez kicsit megnehezítette az interjút. De szívesen mesélt és nagy élvezettel. Egyedül él egy egyszobás, szabványos panellakásban. A lakás nagyon tiszta, ez a szociális nővér érdeme, aki a Heszedből jön minden nap, és megcsinálja a háztartási munkákat. Nyikolajnak súlyos cukorbetegsége van, ezért most már nem jár el otthonról, és nem tudja ellátni magát. A lakásban csak a legszükségesebb bútorok vannak: a házigazda ágya, egy asztal, melyet beborítnak az orvosságos dobozok, a falak mentén pedig végig könyvespolc, rajta könyvek különböző nyelveken: magyarul, csehül, jiddisül, héberül, angolul. Nyikolaj már nehezen olvas, a látása megromlott, mégis igyekszik minden nap elolvasni legalább néhány oldalt, hogy meg ne romoljon végképp a látása.

Mindkét szülőm családja Kárpátalján élt. Nagyanyáimat, nagyapáimat nem ismertem. Csak egy családi történetre emlékszem, amelyet néha elmesélt apám. Az ő apja, vagyis a nagyapám az erdőgazdaság vezetőjeként dolgozott Zsigmont bárónál Nagyszőlősen, ma Vinogradovénak hívják. Nagyapa az első világháború idején elhagyta a házát, a családját, és elutazott Magyarországra. Arra kérte a háziakat, ne zárják be az ajtót, amíg vissza nem jön. De nem jött haza, és senki sem tudta, mi történt vele. A nagymamám még a születésem előtt meghalt, így hát mégsem várta meg őt. Apám csak a nagymamám halála után zárta be az ajtót.

Apám, Schwarz Izidor Nagyszőlősen született. A születési évét nem tudom. A zsidó neve Izsák volt. Apámnak volt még két bátyja. Az 1900-as évek elején mindketten elutaztak az Egyesült Államokba, többet nem tudok róluk. Nem leveleztünk velük.

Nagyszőlős, mint sok más Kárpátaljai település, elsősorban zsidó város volt. A lakosság ötven százalékát zsidók tették ki. Ezenkívül voltak még magyarok, csehek és kárpátaljai ukránok [Azaz rutének (ruszinok) – Galíciában és Kárpátalján, valamint Bukovinában élő, ukrán nyelvjárást beszélő keleti szláv népcsoport. – A szerk.]. A zsidók többnyire a városközpontban laktak. Ott a házak nagyon közel voltak egymáshoz. A föld drága volt, ezért a házak körül nem voltak nagy telkek. A ház körüli terület csak a gazdasági épületekhez volt elég. A fő mezőgazdasági növénykultúra a szőlő volt. Jó kis szőlő volt ott és sok. A szőlőtermesztés és a borkészítés volt a fő foglalkozása Nagyszőlős nem zsidó lakosságának. A zsidók pedig hagyományosan iparosok, kereskedők voltak. Igaz, voltak zsidó szőlészetek és borászatok is. Nagyszőlősen nem csak Kárpátalja lakosainak készült kóser bor. Nagyobb tételekben vásároltak Csehországba is.

Volt néhány zsinagóga Nagyszőlősen, pontosan nem emlékszem, mennyi. Volt hászid zsinagóga. A hászidok igyekeztek elkülönülni nemcsak a nem zsidó lakosoktól, de azoktól a zsidóktól is, akik nem voltak hászidok. Saját héderük volt, ahová csak az ő gyerekeik jártak. Saját sajtójuk is volt [lásd: sakter]. A szüleim hívő emberek voltak, de nem hászidok. Az a zsinagóga, ahova a szüleim jártak, közel volt hozzánk, egy nagy és szép zsinagóga volt. Voltak kisebbfajta, egyemeletes zsinagógák is. Úgy helyezkedtek el, hogy akárhol is lakik az ember, feltétlenül legyen a közelében zsinagóga. De a nagy zsinagógába még olyanok is jártak, akik messzebb laktak tőle. Nagyon jó volt

ott a házán [lásd: kántor], az emberek messziről is eljöttek, hogy hallják. Nagyszőlősen minden zsidó hívő volt. Voltak, akik naponta jártak zsinagógába, de a többség csak sábbátkor és a zsidó ünnepeken. Olyanok azonban nem voltak, akik egyáltalán nem jártak zsinagógába. Mindenki tiszteletben tartotta a zsidó tradíciót. Minden zsidó családban sok gyerek volt, még a legszegényebben is. Szültek, arra meg nem gondoltak, miből fogják etetni a gyerekeket. A szegényeket az obscsina, a faluközösség segítette. A faluközösség munkatársai egyszer egy héten körbejárták a zsidó házakat, és pénzt gyűjtöttek a szegényeknek sábbátra. Nem volt meghatározott összeg, mindegyik család annyit fizetett, amennyit tudott.

Nagyszőlősen nem volt antiszemitizmus, az embereket nem a szerint osztályozták, hogy melyik nemzetiséghez tartoznak. Kárpátalján sok emberöltőn keresztül éltek egymás mellett különböző nemzetiségek. Megszokták, hogy tiszteljék mások vallását, szokásait. Soha nem volt zsidó pogrom, soha nem fordult elő zsidó temetők meggyalázása vagy ilyesmi. Sem hétköznapi, sem állami antiszemitizmus nem létezett. A zsidók állami tisztségeket láttak el, katonaként szolgáltak. Ez volt a dolgok rendje.

Édesanyám, Sziréna Schwarz, lánykori nevén Feuerstein Szeréna, ugyancsak Kárpátalján, Irsave [Ilosva] városában született az 1890-es évek elején [Az Ungvártól 70 kilométerre lévő, Bereg vm.-i Ilosva kisközség volt, lakosainak száma az 1910-es népszámlálás szerint alig haladta meg az 1900 főt. – A szerk.]. Anyám tizenéves volt, amikor a szülei meghaltak, és a gyerekeket a rokonokhoz adták. Bizonyára nem volt neki könnyű. Nem szeretett a gyermekkoráról mesélni, ezért én nem is tudok semmit a gyermekkoráról, testvéreiről. Nem tudom, hol szerezte a zsidó műveltségét, de nagyon vallásos volt, tudott olvasni héberül, ismerte az imákat.

A szüleim 1914-ben házasodtak össze. Nem tudom, hogyan ismerkedtek meg. Gondolom, sahten [lásd: sadhen], leánykérő hozta össze őket. Azokban az időkben a zsidók többsége menyasszonykérők segítségét vette igénybe. A vőlegény és a menyasszony általában nem is ismerték egymást, az esküvőn találkoztak először. Annak alapján, hogy mennyire vallásosak voltak a szüleim, biztos vagyok benne, hogy tradicionális zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Az esküvő után az ifjú pár beköltözött az apám házába, amelyet örökségként kapott a szüleitől. Ez egy tágas és jó minőségű ház volt, vályogból készült. Kárpátalján a házak többsége vályogból épült. Apróra vágják a szalmát és elkeverik agyaggal. Ebből a masszából téglákat formáznak, és kiszáritják a napon. A vályogtéglák könnyűek, tartósak és jó hőszigetelők. Voltak Nagyszőlősen téglából épült házak is, de azok vagy állami épületek voltak, vagy a helybéli gazdagok házai. A házunk tetejét tetőfedő bádogg borította. A bejárati ajtó előtt, ahogy a legtöbb zsidó házban, mezuzá függött. A ház három szobából és egy konyhából állt. Az egyik szoba a szüleim hálószobája, a másik a fiúké, a harmadik a lányoké volt. Kályhával fűtöttünk. A kályhák a válaszfalak mellett álltak, így mindegyik kályha két szobát fűtött. Fával tüzeltünk, a kőszén ritkaság volt Kárpátalján. A szén messziről kellett hozni, de egész Kárpátalján sok erdő volt.

Apám nyergesmester volt, lószerszámokat készített. Akkoriban a ló volt az egyetlen közlekedési eszköz. Hozzáépített egy szárnyat a házhoz, és ott rendezte be a műhelyét. Egyedül dolgozott, nagy néha voltak inasai. A tanításért nem fizettek a szülők, de az első tanulóév után az inasok már segítettek apámnak. A képzés három évig tartott. A munkájukért semmit nem kaptak, apám csak élelmezte őket, de a tanítás utolsó évében már önállóan tudtak dolgozni, és apámnak több lett a keresete. Nem sokat keresett, de meg lehetett élni belőle. Anyám nem dolgozott, elég volt neki az

otthoni munka.

Anyám a zsidó hagyomány előírásai szerint öltözködött. Emlékszem, zárt nyakú, sötét színű ruhájára. Még nyáron is hosszú ujjú ruhát viselt. Parókát hordott. De otthon levette, és kendővel takarta be a fejét. Apám az akkoriban szokásos öltözékben járt, fekete öltöny, kalap. Otthon kipát hordott. Se szakálla, se pajesza nem volt. Otthon két nyelven beszéltünk, jiddisül és magyarul. Mi, gyerekek jól beszéltünk csehül is, de a szüleink nem tudtak megtanulni csehül, csak a legszükségesebb szavakat ismerték [lásd: Kárpátalja].

A gyerekek közül a legidősebb Klára nővérem volt, a héber neve Haja, 1915-ben született. 1916-ban született a második lány, Erzsébet. Az ő zsidó neve Lea. Én 1918-ban születtem, még mielőtt Kárpátalja csatlakozott volna Csehszlovákiához. A magyar születési anyakönyvi kivonatomba a Miklós név van beírva, a zsidó nevem pedig Mojse. Otthon Mikinek becéztek. Még két gyerek született utánam, de kiskorukban meghaltak, a nevükre nem is emlékszem. A legfiatalabb testvérem Ernő, zsidó nevén Áron, 1928-ban született. Rajtam is és az öcsémén is elvégezték a körülmetélést, ahogy a zsidó hagyomány előírja. Az öcsém brit milájára nem igazán emlékszem. Természetesen nem engedtek be a szobába, ahol a szertartás folyt. Néhány feketébe öltözött zsidó gyűlt össze ott, fekete kalapban. Volt velük egy rabbi is. Az udvaron anyám előkészítette az öcsém bölcsoját, amelybe mindenféle nyaláncsok voltak rakva, bonbon, kandisukor, keksz, mogyoró. Sok gyerek volt. Ringattuk a bölcsojt, és összeszedtük a kiborult édességeket. Amikor a férfiak kijöttek a szobából, anya az ünnepi asztalhoz invitálta őket.

Kenyeret lehetett volna venni a boltban is, de anyám jobban szerette, ha ő maga süti meg. Már péntek reggel betette a kelesztenivaló tésztát egy nagy dagasztóteknőbe. Egy hétre sütött kenyeret, többnyire eltartott a következő péntekig. Nagy, kerek mézeskalácsokat sütött és nagyon finom kenyeret barna lisztből. A sábatra pedig két barheszt fehér lisztből. A házunkkal szemben volt egy sütőde. Anyám két nagy cipót formázott a tésztából, kalácsot font belőle, az egészet belerakta egy fonott kosárba [szakajtóba], és átküldött a pékhez. Ő kisütötte a kenyeret, kalácsot, péksüteményt, én pedig érte mentem. Ha nem volt elég a kenyér péntekig, anyám vásárolt a pékségben. A sábatot mindenképpen családi körben töltöttük. Még ha apám éppen úton volt is, mindig igyekezett hazaérni sábatra. Anyám mindig sokat főzött a sábatra, mivel két napra kellett főzni, és nagy család voltunk. Pénteken tyúkhúslevest főzött házi metélttel vagy csipetkével, és volt persze az elmaradhatatlan töltött hal, reszelt [fekete]retek hagymával és libazsírral, cimesz [A cimesz lényegében köretféle: libazsírban kissé megpirított gersli, amelyet vízben főznek meg borssal és szerecsendióval ízesítve, sárgaréppával és krumplival, valamint pici cukorral. – A szerk.]. Amikor minden elkészült, anyám föltette a tűzhelyre a sólettel telt agyagedényt. Jó alaposan bezárta a kemence ajtaját, és a sólet ott párolódott. Az agyagedényben sokáig forró maradt. Pénteken, még a sábat beállta előtt mindenkinek el kellett mennie a mikvébe. Utána apám átöltözött ünneplőruhába, és ment a zsinagógába. Mire visszaért, anyám megterítette az ünnepi asztalt, elhelyezte a szombati barheszt, meggyújtotta a gyertyákat, imádkozott fölöttük, aztán mindannyian leültünk vacsorázni. A vacsora után már semmit sem szabadott csinálni, az ember nem tarthatott pénzt a kezében, nem volt szabad tüzet gyújtani. Az utcán már vártak rám a pajtasaim, zsidó fiúk. Sétáltunk az utcán, és beszélgettünk. Másnap korán reggel mentünk a zsinagógába. Szombaton anyám is jött. Az imádság körülbelül tizenegyig tartott. Miután visszajöttünk, megebédeltünk. Ebéd után apánk imádkozott, aztán leült, és olvasott a Tórából. Mi elmentünk sétálni, apa pedig egész hávdáláig olvasott, amíg meg nem jelent az első csillag az

égen. Addigra minden gyereknek haza kellett érnie. Apám elvégezte a hávdálát, amely a szombatot elválasztja a hétköznapiaktól. Meggyújtotta a gyertyákat, de nem olyanokat, amilyeneket pénteken szoktunk gyújtani, hanem kisebbeket [lásd: gyertyagyújtás]. Mindenkinek töltöttek bort, még a legkisebbeknek is. Apa imádkozott, azután kiöntött egy kis bort a tányérba, és eloltotta benne a gyertyát. Ezzel véget ért a szombat.

Apám szombatonként és az ünnepeken járt a zsinagógába. A többi napon otthon imádkozott. Volt tálesze, tvilije [lásd: tfilin], imakönyve – szóval minden, ami kell. Mindannyian tudtuk, hogy amikor imádkozik, nem szabad elterelni a figyelmét. Imádkozás közben persze nem tudott ránk szólni, ha rakoncátlankodtunk és zavartuk, de ima után alaposan ellátta a bajunkat. Anyám csak ünnepnapokon ment a zsinagógába, amiként a többi asszony is. A gyerekek ötéves koruktól az anyjukkal mentek a zsinagógába. Amikor a fiúk betöltötték a tizedik évüket, akkor már az apjukkal mentek.

Otthon megtartottunk minden zsidó ünnepet. Már jó korán elkezdtünk készülni a Pészahra. Nagytakarítást csináltunk, mert az ünnep előestéjére egy morzsányi kenyér sem maradhatott. Anyám ide is, oda is kenyérdarabokat dugott, apám pedig gyertyával a kezében kereste őket. Amikor megkerült az utolsó darab is, az egész hűmeszt papírba csavarták, és elégették az udvaron [lásd: homecolás]. Akkor aztán már be lehetett vinni a házba a húsvéti edényeket, amelyeket egész évben a padláson tartottak. Anyám hagyományos húsvéti ételeket főzött, mint a tyúkhúsleves maceszgombóccal, a töltött csirkenyak, halat, krumplilepényt. A pékségben vettek maceszt a Pészah minden napjára. Az első Pészah estén apa vezette a szédert. Anya előkészített az asztalra mindent, ami kell: egy kemény tojást, egy darab sült húst, zöldségeket, egy kis tormát, egy csészealjat sós vízzel. Apám az asztalfőn ült, párnák között. Mindenkinek saját borospohara volt. Széderestén mindenki ivott bort, mindenkinek négy pohárral kellett innia. Az asztal közepén állt a legnagyobb, legszebb pohár Illés prófétának. Az ajtót nyitva hagytuk, hogy be tudjon jönni. Apám elrejtett egy maceszdarabot, az afikóment. Valamelyik gyereknek el kellett lopnia, azután átadni atyáknak megváltás fejében. Ő persze csak úgy tett, mintha nem látná, hogy ellopták az afikóment – erre szükség volt a szertartáshoz. Aztán föltettem apáknak a négy tradicionális kérdést ivritül, ő meg válaszolt nekem. Azután mindannyian vidám húsvéti dalokat énekeltünk kórusban. A gyerekeknek ott kellett ülniük majdnem egész éjszaka. Néha elaludtunk az asztalnál, de apánk nem engedte, hogy ágyba feküdjünk.

Ros Hásánakor mindannyian elmentünk a zsinagógába. Miután hazajöttünk, anyám az asztalra tett egy almát egy nagy tál mézzel. Az almát bele kellett mártogatni a mézbe és megenni, hogy az új év jó legyen és édes.

Jom Kipur előtt otthon mindig bemutattuk a kápóreszt, az engesztelő szertartást. Anyám nem tartott tyúkot, hanem a piacon vett. Neki és a lánytestvéreimnek fehér tyúkot vettek, nekem, az öcsémnek meg apának fehér kakast. Összekötötték a lábát. A lábánál fogva kellett tartani a tyúkot, megpörgetni a fejünk fölött, és háromszor elismételni ezeket a szavakat: „Te leszel az én váltságdíjam, engesztelő áldozatom.” A kápóreszt reggeltől tartottuk a Jom Kipurt megelőző estéig, este pedig, amíg az első csillag föl nem bukkant, jó alaposan meg kellett vacsorázni. A felnőtteknek egy teljes napot kellett böjtölni a következő nap estéjéig. A nyolc évesnél kisebb gyerekek nem, de a tizenhárom év felettiek már egész nap böjtöltek, mint a felnőttek. Jom Kipur napján reggel mindenki elment a zsinagógába. Rendszerint a gyerekeket is vitték magukkal. A zsinagógában

imádkoztunk egész nap a csillagok feljöveteléig. A forró gyertyáktól émelyítő füst volt a zsinagógában, és előfordult olyan is, hogy az éhes emberek elájultak. Amikor pedig az égen megjelent az első csillag, haza lehetett menni, vacsorázni. A rákövetkező nap elkezdtek építeni a szukkát, a sátrat. Minden zsidó házában volt szukka. Lécekből, deszkákból építették. A gazdag emberek a lakásukban csináltak egy elhúzható tetőt, és Szukkot ünnepén az előszobát használták szukkaként. A tetőt gallyakkal fedték be, levelekkel vagy sással. A gyerekek díszeket készítettek papírból a szukkának. A szukkába beraktak egy asztalt, és a Szukkot egész ideje alatt a sátorban kellett enni és imádkozni. A Szukkot őszi ünnep, amikor gyakoriak az esők. De mi mindig a szukkában ettünk, még akkor is, amikor sugárban ömlött az esővíz a tányérunkba. Apa elmagyarázta, hogy erre szükség van, hogy emlékezzünk rá, milyen kunyhókban laktak a zsidók, amikor kivonultak Egyiptomból.

Téli ünnepeltük a Hanukát. Mindenki, aki eljött hozzánk vendégségbe, pénzt adott nekünk, gyerekeknek, ez volt a hanuka gelt. A hagyomány szerint ennek a pénznek az volt a rendeltetése, hogy szerencsejátékot játszunk vele [*Ezt a „szerencsejátékot” a derlivel játszották. Lásd: derli. – A szerk.*]. De mi inkább édességre költöttük, nem játékokra. Nem voltunk gazdagok, ritkán jutottunk hozzá cukorkákhoz, dióhoz. Van még egy vidám ünnep, a Purim. Házi házi jártak a Purim spiel szereplőinek beöltözött gyerekek, és kis jeleneteket adtak elő. Ezért minden háznál adtak nekik aprópénzt, édességet. Purimkor az volt a szokás, hogy kóstolót [*sláhmónes*] küldtünk a barátoknak, rokonoknak. A gyerekek egyik háztól a másikig szaladgáltak, és tálcán vittek mindenféle nyalánkságot. Amikor a gazdasszony visszajött az üres tálcával, mindig rakott rá néhány érmét. Nekünk nem voltak rokonaink, anyám a sláhmónest a barátainknak, a szomszédoknak küldte el.

Amikor öt éves lettem, apa beadott a héderbe. A mi osztályunkban tizenöt fiú volt. Szombat kivételével minden nap volt tanítás a héderben. Az osztályban volt egy hosszú asztal, amögött ültek a tanulók. A rebbe pedig velünk szemben ült egy kis asztalnál. Csak jiddisül szólt hozzánk. Kora reggel mentünk a héderbe, és ebédig ott maradtunk. Aztán a rebbe hazaengedett minket ebédelni. Ebéd után visszamentünk a héderbe, és ott voltunk egészen estig. Aztán otthon még meg kellett csinálni a másnapi házi feladatokat. Én nagyon elfáradtam, és állandóan aludni akartam. Az első osztályban tanultuk a héber ábécét [*lásd: alef-bész*]. A rebbe hozott magával egy nagy plakátot, amelyen rajta volt az ábécé összes betűje. Aztán egy pálcával rámutatott az egyik betűre, és megkérdezte, hogy hívják. Ha valaki nem tudott válaszolni, bambuszpálcával verte el. Mindig nála volt ez az ujjnyi vastag, kábé egy méter hosszú pálca. Ha az osztályban susmogni kezdtünk, a rebbe csak az asztalra csapott vele, és nyomban elhallgatott mindenki. Tudtuk, hogy a következő nem az asztalon, hanem valakinek a hátán fog csattanni. A második osztályban kezdtünk el imákat olvasni és héberről jiddisre fordítani. Apám büszke volt rám, kérte, hogy otthon is olvassak imákat, ő pedig a fejét a kezébe támasztva, mosolyogva hallgatta. A harmadik osztályban már elkezdtek tanulmányozni a Tórát. Minden osztálynak volt egy melamedje, aki kifejezetten ennek a tantárgynak az előkészítésével foglalkozott.

Nagyszőlősen a lányok számára is volt héder. Mind a két lánytestvérem járt héderbe. A lányoknak kevesebb volt a program, mint nekünk. Megtanították őket a héber ábécére és héberül olvasni. De a szavak jelentését nem tudták, nem tanultak héberről jiddisre fordítani. Ezért ők csak olvasták hangosan az imákat, de hogy mit jelent, azt nem értették.

Nem tudom, miért, de én gyerekkoromtól kezdve kritikusan viszonyultam a valláshoz, a zsidó hagyományokhoz. Vallásos családban nőttem fel, és a húgaim úgy fogadták ezt az egészet, mint aminek így kell lennie, én viszont lenéztem ezeket a dolgokat, a felnőttek játékának tartottam. A héderben a legtöbb fiúnak hosszú pajesza volt. Apám ragaszkodott ahhoz, hogy én is viseljek pajeszt. Én sírtam, és azt ordítottam, hogy nem akarok pajeszt viselni. Hát még amikor nyolc éves lettem, és rutén iskolába mentem tanulni, és lettek nem zsidó barátaim! Láttam, hogy azokat a fiúkat, akik hosszú pajeszt hordanak, néha csúfolják, megcibálják a pajeszukat. Én meg igyekeztem elkerülni ezt. Titokban akkorára vágtam le a pajeszomat, hogy egészen kicsi legyen, hogy szinte ne is lehessen észrevenni. Apám csak csodálkozott, hogy lehet az, hogy a pajeszom egyáltalán nem nő. Az iskolában nem tanultam rosszul, pedig szinte semmi időm nem maradt készülni az órákra. Reggel hatkor mentem a héderbe, és két órát tanultunk. Aztán elmentem az iskolába, amikor befejeződött a tanítás, hazaszaladtam ebédelni, és aztán visszamentem a héderbe. A héderben este hétkor ért véget a tanítás. Amikor hazaértem, meg kellett csinálni a héder és az iskola házi feladatait is. A rebbe sokat adott fel, nem zavarta, hogy mi még az iskolában is tanulunk. Az iskolában a tanárok sajnálták a zsidó gyerekeket, és azon voltak, hogy minél több dolgot át tudjunk venni az órán, és minél kevesebb tanulnivaló maradjon otthonra. Miután kijártam a negyedik osztályt a rutén iskolában, egy cseh iskolába kerültem. A szüleim úgy gondolkodtak, hogy Csehszlovákiában élén, meg kell tanulnom az állam nyelvét. Otthon magyarul beszéltünk, más hely meg nem volt arra, hogy megtanuljak csehül. Velem együtt átjött abba az iskolába több osztálytársam is, úgyhogy nekem kevés dolog változott meg.

Három évig tanultam a héderben. Nagyon szerettem focimeccsre járni. A stadionban voltak a meccsek minden vasárnap ebéd után. A héderben vasárnaponként kezdtünk bele a Tóra újabb szakaszába, amelyet aztán egész héten tanultunk. Arra gondoltam, hogy ha egy órát ellógok, még van egy hetem, hogy behozzam a lemaradást. Az egyik vasárnap délig maradtam a héderben, aztán mondtam a rebbének, hogy ebéd után nem tudok visszajönni, mert szurkolnom kell a stadionban a kedvenc csapatomnak. *[Lefordíthatatlan szójáték: „В одно из воскресений я был в хедере до обеда, и предупредил ребе, что после обеда не смогу придти. Он спросил, почему, и я ответил, что буду болеть. Ребе разозлился, и сказал, что я здоров. Я объяснил ему, что буду болеть на стадионе за свою любимую команду.” Azaz: Kérdezte a rebe, miért, én pedig azt feleltem „budu bolet” (beteg leszek). Dühbe gurult, és azt mondta, hogy egészséges vagyok. Én elmagyaráztam neki, hogy „budu bolet’ za ljubimuju komandu” (így már azt jelenti: szurkolni a kedvenc csapatomnak). – A szerk.]* A rebbe elkezdett ordítani és fenyegetőzni. Mégis elindultam a focimeccsre. Másnap a rebbe kihívott, az asztalára fektetett, és az osztály előtt elnászpángolt a bambuszpálcával. Bőgve mentem haza, és mondtam apámnak, hogy soha többé nem megyek a héderbe, mert a rebbe megvert, amiért focimeccsre mentem. A szüleim megnézték a hátsó felemet, amelyen ott vöröslöttek a verés nyomán a hurkák. Anyám sírva fakadt, apám csak a fejét csóválta. Este meglátogatott minket otthon a melamed, és elkezdett panaszkodni rám. Apám megkérdezte a rebbét, ki engedte meg neki, hogy megüssön. A rebbe azt mondta, hogy rendre kell szoktatni engem. Apám azt felelte, hogy egyedül neki van joga megütni engem, és hogy többet nem engedi a fiát olyan héderbe, ahol ilyen tanárok tanítanak. Aztán elszámolt a rebbével, az egy hónapnyi tandíjat kifizette, és többé nem küldött a héderbe. Egy szegény diák járt hozzánk a jesivából. Akkoriban az volt a szokás, hogy a szegény diákok minden nap más családnál ebédeltek. Ő pénteken és szombaton jött hozzánk. Apám megkérte, hogy tanuljon velem, és megígérte, hogy fizetni fog az órákért, ő pedig hetente kétszer eljött. Tanultuk a Tórát és mindent, amit tanítottak a

héderben, azután fölkészített a bár micvóra. Nagyon sokat segítettek ezek az órák, lett időm az iskolai órákra is, és arra is, hogy a barátaimmal játsszak.

Amikor betöltöttem a tizenharmadik évemet, megcsinálták a bár micvómat. A születésnapom utáni első szombaton apámmal elmentem a zsinagógába. Fölhívtak a Tórához, én meg végigolvastam egy szakaszt a Tórából. Életemben először vettem föl táleszt. Apám finomságokat vitt a zsinagógába minden jelen levőnek. Este pedig ünnepi vacsora volt nálunk. Meghívtuk rá a szüleim barátait, és természetesen a rabbit meg a mi diákunkat, aki fölkészített a bár micvóra. Mindenki gratulált, én pedig felnőtt férfinak éreztem magam.

Volt egypár cionista szervezet Nagyszőlősen. A Hasomér Hacair volt a fiatal kommunisták szervezete, aztán volt a Maccabi. Engem a Betár vonzott, amelyet 1923-ban alakított meg Rigában a helyi ifjúság [lásd: Betár Csehszlovákiában]. Majdnem ugyanakkor alakultak meg a Betár tagozatai más országokban is. A mozgalom vezetőinek első kongresszusát 1928-ban tartották Varsóban, az első nemzetközi Betár-kongresszust pedig 1931 júliusára hívták össze Danzigban [Gdańsk]. 1934-ben a mozgalomnak huszonnégy országban körülbelül negyvenezer tagja volt, az volt a céljuk, hogy Palesztina földjén egyesítsék a világban szétszórt zsidóságot, és zsidó államot hozzanak létre. A Betár ma is létezik. Fasiszta szervezetnek nevezték, azért, mert a Betár tagjai úgy gondolták, hogy Palesztinát fegyverrel kell megvédeni, és nem diplomáciai lépésekkel kell megteremteni a békét. Amikor betöltöttem a tizenharmadik évemet, beléptem a Betárba. A Betárnak saját épülete volt, saját előadóterme, sportklubja. Az a rangidős betáros, aki a mi csoportunkkal tanult, Munkácsról jött Nagyszőlőstre, ott végezte a gimnáziumot. Összesen öt rangidős volt a mi Betár-csoportunkban. Minden szombaton találkoztunk a Betár helységében. Ott mindig volt valami érdekes. A rangidős mesélt nekünk arról, hogy mi zajlik a világban, beszélt a céljainkról, feladatainkról. A Betár területi központja Pozsonyban volt. Ott volt a titkárság, ott nyomtatták az újságokat, és szétküldték minden városba, ahol volt Betár-szervezet. Onnan hozták a rangidősek az újságokat Zsobotinszkiej és más jelentős Betár-aktivisták cikkeivel, amiket a rangidősek felolvastak nekünk. Ez is érdekes volt, de mi nem csak azért gyűltünk össze, hogy őket hallgassuk. A tornateremben vívni tanultunk, de persze botokkal vívtunk. Volt saját viseletünk, barna egyenruha és ellenzős katonai típusú sapka. Klára, a nővérem varrni tanult, és nagyon szép egyenruhát varrt nekem. Ezt az egyenruhát viseltem minden ünnepélyen.

1934-ben a világon mindenhol infláció volt [lásd: az 1929-es gazdasági világválság]. Az élet az egész világon nehezebb lett, Csehszlovákia sem volt kivétel. A családunk a szegénység szélére sodródott. 1935-ben végeztem el az iskolát, és nem tudtam, mihez is kezdjek. Nagyon nehéz volt munkát találni. Úgyhogy nagyon megörültem, amikor egyszer a Betár-rangidős megemlítette, hogy elutazhatnék Ostravába, Morvaországba, és felvételizhetnék az Aštar ipari iskolába. Az iskolában nincs ugyan tandíj, de nyilván nehéz lesz. Habozás nélkül belementem, nagyon szerettem volna minél gyorsabban olyan szakmát tanulni, amivel pénzt tudok keresni. Rajtam kívül még két Betár-tag jött Nagyszőlősről.

Miután megérkeztünk Ostravába, azonnal elmentünk a Betárba. Beutaltak minket az iskola diákszállójába, ahol a gondnok helyezett el bennünket. Engem a második emeletre irányítottak. Minden szobában hat tanulót helyeztek el. A szobáknak közös ajtaja volt, de a szoba maga válaszfalakkal föl volt osztva hat fülkére, mindegyik lakónak jutott egy fülke. Mindegyik fülkében volt egy vaságy, egy asztal és egy asztali lámpa, egy szekrény és egy fogas a ruháknak. A

kollégium gondnoka, egy Waloch nevű német átadott nekem egy papírt a felvételi vizsgára. A felvételi vizsgák abban a nagy gépgyárban folytak, ahova az ipari iskola tanulói szakmai gyakorlatra jártak. Két írásbeli vizsgát kellett letenni, az egyiket matematikából, a másik pedig egy speciális pszichológiai teszt volt. Ezek után még be kellett mutatni, hogyan tudja használni az ember a kezét a munkában, milyen fejlett a mozgáskoordinációja. Megkérdezték, hogy mi akarok lenni: műszerész, esztergályos, villanyszerelő vagy mintakészítő. Azt feleltem, hogy esztergályos szeretnék lenni. Odavezettek egy másolóasztalhoz, amin egy papírlap volt kiterítve bonyolult görbe vonalakkal. Végig kellett vezetnem a ceruzát ezeken a vonalakon, úgy, hogy milliméternyit se térjen el. Nekem sikerült, jól vizsgáztam, összesen 99 pontot kaptam a 100-ból. Kilencven pont volt a ponthatár. Azt a két fiút, aki velem együtt jött Nagyszőlősről, nem vették fel, úgyhogy hazautaztak. A jelentkezőknek csak tíz százalékát vették fel az iskolába. Beosztottak a tanuláshoz. A mi tanulócsoporthozunkban harminc emberből én voltam az egyetlen Betár-tag, a többiek maccabisok vagy hasoméresek voltak. Gúnyolódta rajtam, fasisztának neveztek, azt mondták, követelik, hogy tisztítsák meg tőlem a csoportot. Néhány nap múlva behívtak az igazgatói irodába, és azt mondták, hogy be kell mutatnom valamilyen dokumentumokat, amelyek igazolják, hogy csehszlovák állampolgár vagyok. Nekem még nem voltak papírjaim, nem voltam nagykorú, és megígértem, hogy megkérem a szüleimet, küldjék el nekem az ő papírjaikat. Írtam haza, és kiderült, hogy a szüleimnek nincs csehszlovák állampolgárságuk, egyszerűen nem állították ki. Csak olyan irataik voltak, amelyek még az Osztrák-Magyar Monarchiából maradtak meg. Az iskola központja az állami gépgyártóüzem volt, ezért az iskolában csak csehszlovák állampolgárok tanulhattak. Kilátástalannak látszott a helyzet, és a betárosokhoz fordultam segítségért. Azt tanácsolták, hogy forduljak egy Betár-taghoz, Merz ügyvédhez, hogy járjon közben az állampolgárságom érdekében. Ügyvédi tiszteletdíjra természetesen nem volt pénzem. Merz hajlandó volt ingyen segíteni. Először is fölhívta az üzem igazgatóját, és kérte, hogy a kollégiumban maradhassak addig, amíg az állampolgárságom tisztázódik. Ez alatt az idő alatt végig a Betár-tagok segítettek. Élelmiszert a saját pénzemből kellett venni. Azok a tanulók, akik a gyárba jártak, kaptak fizetést a munkájukért. Nekem azonban nem engedték meg, hogy részt vegyek az oktatásban, amíg meg nem kapom az állampolgárságot, úgyhogy pénzem az nem volt. A szüleim sem tudtak pénzt küldeni. Éheztem. Elszakadt a zoknim, de nem tudtam újat venni, hanem meg kellett tanulnom stoppolni. Három betáros megbeszélte egymás közt, hogy járjak hozzájuk enni. Így vészeltem át három hónapot, amíg meg nem jött Brnóból az ideiglenes tartózkodási engedélyem, úgy is, mint jelöltnék a csehszlovák állampolgárságra. Ezzel még nem volt vége, még sok időbe tellett, amíg megkaptam az állampolgárságot. De az ügy el volt intézve, beadtuk a minisztériumba. Most már megengedték, hogy részt vegyek az iskolai órákon, és hogy bejárjak szakmai gyakorlatra az üzembe. Sokat kellett dolgoznom, hogy behozzam a kimaradt időt. Kezdték fizetést kapni, és járhattam az üzemi étkezdébe. Az üzemben négyműszakos munkarend volt, ezért az étkezde éjjel-nappal nyitva tartott. Jól főztek, és nem volt drága. A betárosok vettek nekem étkezési jegyet, ami háromszori étkezésre szólt a kantinban. Ingyen reggelizhettem, ebédelhettem és vacsorázhattam. Most már semmi nem gátolt a tanulásban, és kitűnő tanuló lettem. Nagyon szerettem tanulni. Az üzem óriási volt, harmincezer ember dolgozott benne, modern gépekkel volt felszerelve, az egész üzem gépesítve volt. Az iskolában sok vallásos diák volt. Nyugodtan járhattak zsinagógába. Szombaton szünnap volt a gyárban. Azokban az üzembrészekben, amelyeket nem lehetett leállítani, például a kohászatban, szombatonként csak nem zsidók dolgoztak. De én addigra már teljesen eltávolodtam a vallástól és a zsidó tradíciótól. Mindez olyan középkorinak tűnt.

Amikor már az Aštar iskolában tanultam, 1936-ban, a Betár-bizottságban mondták, hogy hamarosan lesz a Betárnak kongresszusa Bécsben, és följánlották, hogy elutazhatok a kongresszusra. Egy nagy autóbusszal utaztunk a bizottság listája szerint. A kongresszust a tizennyolcadik kerületben tartották, fél évvel voltunk az Anschluss előtt, vagyis azelőtt, hogy Hitler megszállta Ausztriát. Magammal vittem a betáros ünneplőruhát, gondoltam, jól jöhet még. Az út csodálatos volt. Megérkeztünk Bécsbe. A küldöttek többségének volt hol megszállnia, voltak rokonaik, barátaik. Én pedig kaptam egy beutalót a diákszállóba. Négy fiúval laktam egy szobában, akik szintén a Betár-kongresszusra jöttek Ausztriából és Lengyelországból. Három nappal a megérkezésünk után kezdődött meg a kongresszus. Korábban érkeztünk, hogy segítsünk előkészíteni a helyiséget. Elő kellett készíteni az állványokat a szemléltető előadáshoz, sok munka volt. Én voltam a kongresszus legfiatalabb résztvevője, mindenki engem kért meg segíteni. Kifüggesztettem neves cionista személyiségek fényképét, plakátokat, és feliratoztam őket. Este kellett kezdődnie a kongresszusnak, és volt munka rengeteg. És akkor a szobába, ahol másodmagammal dolgoztam, egyszer csak belépett Zsabotinszkij a feleségével. Zsabotinszkij azt kérdezte németül: „Ki ez a fiatalember?” – és rám mutatott. Mondták neki, hogy ez itt a legfiatalabb Betár-küldött. Zsabotinszkij odalépett hozzám, megsimogatta a fejemet, és azt mondta jiddisül: „Zájer git!” vagyis nagyon jó. Aztán végigjárta a szobákat, mindent szemügyre vett, és kiment. Este volt a megnyitó, Zsabotinszkij mondott beszédet. Az erkélyen ültem a többi nagyszülősi betárossal együtt. Amikor elutaztam Bécsbe, a barátaim arra kértek, feltétlenül jegyezzem föl a kongresszus minden eseményét. Több betáros is fellépett, érdekes volt. Mindent följegyeztem. Hanem amikor megjelent a színen Zsabotinszkij, nem tudtam jegyezni a beszédét, nem tudtam elszakadni tőle. Több mint két órát beszélt. Jiddisül beszélt enyhe német akcentussal. Arról beszélt, milyennek képzelet el az eljövendő Palesztinát, azt mondta, hogy létre kell hozni egy zsidó-arab államot. A teremben voltak idősebb emberek is, akiknek nehezükre esett ilyen sokáig ülni. Levették a cipőt a megdagadt lábukról, hogy ne kelljen kimenniük a teremből, nehogy elmulasszák Zsabotinszkij egyetlen szavát is. A következő nap Zsabotinszkij barátai és szimpatizánsai tartottak előadásokat. A kongresszus három napig tartott. Azután mi visszatértünk Ostravába.

Az ipari iskolában három évig tartott a képzés. Utána volt még egy év szakmai gyakorlat az üzemben. Akkor már nem három órát dolgoztunk a gyárban, mint a tanulóidőben, hanem nyolcat. Önállóan dolgoztam a munkapadon, teljesítettem az üzemrész megrendeléseit. A szakmai gyakorlat befejezése után megkaptuk a bizonyítványt arról, hogy elvégeztük az ipari iskolát. A maccabis srácok, akik velem tanultak, a szervezetük megbízásából elutaztak Palesztinába. Akkoriban még legális úton is lehetett Palesztinába utazni, Bulgárián keresztül, a várnai kikötőből a Fekete-tengeren át. Ők elutaztak, de én hová mehettek volna egyedül? A Betárnak nem volt arra hatósági engedélye, hogy fiatalokat küldjön Palesztinába. Éppen akkoriban indult Prágában a zsidók emigrációs akciója San Domingóba. Gazdag zsidók utaztak oda, akiknek voltak elég pénzüik, hogy lakásépítésbe fektessék be, és olyan szervezetekbe, amelyek munkahelyeket teremtenek. Az emberek töméntelen mennyiségű pénzt vittek, hogy beutazhassanak. Megértették, hogy Hitler már megkezdte a háborút, és igyekeztek biztonságos helyre utazni, és kimenteni a tőkéjüket. Az egyik inastársamtól tudtam meg mindezt, akinek az apja szintén el akart utazni, ezért jött Prágába. Nagyjából háromszáz ember gyűlt össze. Nem volt egy vasam se, de szerencsém volt, fölvettem a szervezetbe. Úgy tervezték, hogy először odautazik hetven fiatal ember, hogy megépítsék a lakóhelyeket, ahol majd a többiek elszállásolják. Az ő részüket a szervezet tagjai vállalták

magukra, ők fizették be. Természetesen elsősorban építőipari munkásokat vittek oda, de vittek engem is. Elkezdtem tanfolyamokra járni, spanyolul és angolul tanultam. Mindenki sietett, a német hadsereg már behatolt Lengyelországba, és áthaladt Csehszlovákián. Az emberek megértették, hogy Csehszlovákiára is ugyanaz a sors vár. A pénz, amit az emberek behoztak, a bankokban feküdt. Csakhogy közben Hitler megszállta Csehszlovákiát, és minden bankbetétet zárolt [lásd: Cseh-Morva Protektorátus]. Nem lehetett pénzt szerezni a banktól, és nem volt miből utazni. Ez a terv összeomlott. *[A Dominikai Köztársaság tekintélyes méretű askenázi népességet (elsősorban németországi és ausztriai zsidó menekültet fogadott be az 1930-as évek végén. Különböző egyesült államokbeli zsidó szervezetek igyekeztek földet vásárolni a növekvő közép-európai antiszemizmus miatt várható zsidó menekülthullámra számítva. (Így például Sosúa város környékén 1940-ben 350 zsidó család települt le és kezdett mezőgazdasági termelésbe. A föld az 1920-as évek végéig a United Fruit birtokában volt, Rafael Trujillo olcsón fölvásárolta, és eladta ezeknek a menekült zsidók letelepítését bonyolító szervezeteknek. Egyébként e családok leszármazottainak többsége a hatvanas években az Egyesült Államokba, ill. Izraelbe települt át.) S. B. Beit-Zvi (Post-Ugandan Zionism On Trial: A Study of the Factors that Caused the Mistakes Made by the Zionist Movement during the Holocaust, Tel-Aviv, Zahala, 1991) azt állítja, hogy a cionisták minden olyan mentési kísérletnek ellenálltak, amely nem Palesztinát célozta meg, és ez vezetett ahhoz, hogy kudarcba fulladt az 1938-as eviani konferenciának a zsidók San Domingóba való kivándorlását támogató döntése. – A szerk.]*

Amikor Csehországot előzőnlötték a fasiszták, rádöbbsentem, hogy el kell menni. Tudtam, hogy Kárpátalja magyar terület lett [lásd: Kárpátalja elfoglalása], és hallottam, hogy ott sanyargatják, üldözik a zsidókat. Semmi kedvem nem volt odautazni, elkezdtem más lehetőségeket latolgatni. Szlovákia akkor már önálló állam volt [lásd: Szlovákia 1939–1945]. Akkor én és egy kárpátaljai barátom Técsőről próbálkozni kezdtünk, hogy eljussunk Szlovákiáig. Sikerült elutaznunk Pozsonyba. Prága megszállása után a német városparancsnoksághoz kellett fordulnunk. Ott kiállították nekünk a német útlevelet, amelynek a fedőlapján egy nagy nyomtatott J volt, vagyis Jude. Az útlevéllel elmentünk egy prágai utazási irodába, ahol kiállították nekünk a Szlovákiába szóló vízumot. E szerint három hónapot tölthettünk Szlovákiában. Mi pedig törvényes úton, minden titkolódzás nélkül elutaztunk Pozsonyba. A cuccainkat ellenőrizték a határon, le se kellett szállni a vonatról. Bejött a kupénkba egy német katona, és ránk parancsolt, hogy nyissuk ki a bőröndöt. Kérdezte, hová utazunk, és amikor mondtuk, hogy Pozsonyba, azt mondta: „Tudom, hogy Palesztinába akartok menni, de mi oda is utánatok megyünk.”

Azt hittük, hogy találunk munkát, és élhetünk Pozsonyban. De ott is fasiszták voltak, csak nem németek, hanem szlovákok. A szlovákok megkezdték a zsidók üldözését, munkatáborokba gyűjtötték őket [lásd: Zsidó Kódex]. A nővérem elküldte nekem a lakónyilvántartó könyv egy oldalának a másolatát, amelyből kitűnt, hogy én a szüleimmel együtt Nagyszőlősen lakom, Magyarországon, és a szüleim magyar állampolgárok. Ennek alapján mondtam én azt, hogy én is magyar állampolgár vagyok. A barátom Pozsonyban maradt, én pedig úgy döntöttem, hogy hazautazom. A magyar nagykövetségen elutasították a magyar útlevélkérelmemet, de adtak egy fényképes igazolványt, amely az útlevelet helyettesíti, és tanúsítja, hogy a Kárpátalján lakom. A Prágában kiállított útlevelem elvették a nagykövetségen, és adtak egy egyszeri hazaútra jogosító úti okmányt. Budapestre utaztam, ahol ugyan nem volt senki ismerősöm, de abban reménykedtem, hogy sikerül munkát találnom. A vonaton az iratokat ellenőrző magyar határőrök elvették tőlem ezt

az úti okmányt, amelyet a magyar követségen állítottak ki. Amikor megkérdeztem, hogy mihez kezdjek iratok nélkül, azt felelték, hogy három nap múlva visszakapom majd Budapesten a külügyminisztériumban. A szállodában nem akartak elszállásolni iratok nélkül. Könnyörögni kezdtem a portásnak, hogy engedje meg, hogy ott éjszakázzam a kis szobában, közvetlenül a tető alatt. Reggel el kellett mennem. Először voltam Budapesten, elkezdtem lófrálni az utcákon, nézelődni. És váratlanul találkoztam Klára nővérem barátnőjével. Azt javasolta, hogy lakjam a rokonainál, és el is vitt hozzájuk. Egy kis szobát adtak ágygal, szekrénnel. A házigazda nem akart elfogadni tőlem pénzt, mondta, hogy fizetés helyett inkább tanítsam a fiát héberre és angolra. A fiú egy boltban dolgozott, ahol könyveket és irodaszereket árultak. A bolt alagsorában pedig egy fénymásoló működött. A xeroxos típus akkor még nem volt, a fotokópiát fényérzékeny fotópapírra csinálták. A tulajdonos, aki zsidó volt, felvett engem. Megtanultam fénymásolatot csinálni. Úgy egy fél évig dolgoztam ott. Magyarországon már bevezették a zsidóellenes törvényeket [lásd: zsidótörvények Magyarországon], de különösebb zaklatásokra nem került sor. Budapesten működtek a zsinagógák, zajlott a zsidó élet. Később megtudtam, hogy Magyarországon a zsidóknak sokkal könnyebb volt, mint Kárpátalján, ahol akkoriban már sokkal jobban üldözték a zsidókat.

Fél évvel azután, hogy Budapestre érkeztem, 1941 tavaszán, értesítést kaptam a hadkiegészítő parancsnokságról, miszerint három hónapot kell dolgoznom munkatáborban [lásd: munkaszolgálat]. Leírták, hogy milyen holmit kell magunkkal vinnünk. A gyűjtőpontról minket, kétszáz embert elvittek Nyíregyházára, ez egy magyar város, nem messze Ungvártól. Tehervagonokban utaztunk. Nyíregyházán, a lőtéren nagy homokhegyet építettünk, piramishoz hasonlót, hogy fölfogja a lövedékeket. Három hónapot töltöttünk ott. Miután befejeztük az építkezést, hazaengedtek minket, hogy találkozassunk a rokonainkkal, azután, az volt a parancs, jelentkeznünk kellett Budapesten. Hazautaztam.

Klára nővérem 1936-ban ment férjhez egy Weinberger Áron nevű helybélihez, akinek saját borászata volt. Hagyományos zsidó esküvőjük volt [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Klára első gyermeke, Tibor 1937-ben született. A kisebbik, László még csecsemő volt, amikor hazalátogattam. Klára már nem a szüleimnél lakott, hanem a férjével és a gyermekeivel. A fiatalabbak, Erzsébet és Ernő a szüleinkkel laktak. Nagyjából egy hónapot töltöttem otthon. Akkor még nem tudtam, hogy apámat, anyámat, Klárát és a családját utoljára látom. Vissza kellett térnem a munkatáborba [azaz: a munkaszolgálatba]. Budapestről vonattal vittek minket Erdélybe, román területre [*Nyilvánvalóan a második bécsi döntéssel visszacsatolt területre vitték a munkaszolgálatos egységet. – A szerk.*]. Ott éppen keskeny nyomtávú vasútvonal építése folyt, és minket oda irányítottak. Hordani kellett a kavicsot a csillék alá, és szétteríteni az útvonalon. Amikor az építkezés befejeződött, megint bevagoníroztak minket, és kivittek a Szovjetunióba. Itt éppen csak elkezdődött a Nagy Honvédő Háború. A német és a magyar hadsereg is használt munkaszolgálatos zászlóaljakat a frontvonalon fedezékek, lövészárkok építéséhez. A lapáttal felszerelt fegyvertelen emberek kitűnő céltáblának bizonyultak. Hiszen a szovjet katonák nem tudták eldönteni, hogy munkaszolgálatos zászlóalj van-e előttük vagy reguláris hadsereg. Még Lengyelország területén egy egész órát várakozott a tehervonatunk. Arra használtuk föl az időt, hogy fodrászhoz menjünk, megnyirakozzunk, megborotválkozzunk. Aztán az egyik házban kértem meleg vizet a mosdáshoz. Azon voltam, hogy mindig tiszta legyek, és még a munkaszolgálatban is volt velem egy összecsucskható ágy, és egy gumiból készült mosdótál. Ugyanennél a háznál kértem némi élelmiszert is. Adtak pár darab szép nagy szalonnát és egy kis zsák lisztet. A sálat, amit a nővérem kötött nekem, elcseréltem egy kis

szánkóra, hogy ne kelljen a kezemben cipelnem a csomagokat. Vonattal érkeztünk meg az ukrán határ közelében lévő oroszországi Belgorod városba. Ott kirángattak a vagonokból, ránk parancsoltak, hogy rendeződjünk oszlopokba, és induljunk el gyalog Sztarij Oszkolba, ami körülbelül 120 kilométerre volt. Már havazott, hó borított mindent. A szabad ég alatt, a földön töltöttük az éjszakát. Sztarij Oszkolban egy moziépületbe hajtottak be minket. Szalma fedte a földet. A konyha a folyó partján volt, naponta kétszer, rendezett sorokban hajtottak oda minket enni. Egyszer, amikor a parton voltunk, észrevettük, hogy egy lóval vontatott katonai szállítóeszköz, amely éppen átkelt a jégen, a jégtábla alá került. Kiadták a parancsot, hogy menjünk be a vízbe, és húzzuk ki a járművet. De senki nem akart bemenni a jeges vízbe. Akkor sorba állítottak minket, és minden tizediket kikergették a sorból. Nagyon féltem, hogy én is közéjük kerülök, mert nem tudtam úszni. Nagyjából tíz embert kergettek ki, bementek a folyóba. Sikerült elúszniuk a szekérig, azután úszva a partra húzták.

Olyan egy hónapot töltöttünk Sztarij Oszkolban. Az 1942-es évben késő ősszel kiválogattak negyven embert, köztük engem is, és átirányítottak minket Jugyino faluba a Don folyó partjához. Volt ott egy munkatábor, amelyik a német hadsereg parancsnoksága alatt dolgozott. A munkaszolgálatosok gödröket ástak, eltakarították a havat. A halálozási mutató ott nagyon magas volt, azért hajtottak minket oda, hogy pótoljuk a meghaltakat. A falu korábbi lakosai mind elmenekültek, csak német és magyar csapatok voltak ott. Harminc-harmincöt fokos hideg volt. Azt mondták, keressünk magunknak lakhelyet. Igyekeztem együtt maradni a két másik kárpátaljai fiúval. Az egyikük técsői volt, Ignácnak hívták, a családnevére nem emlékszem. A másik Singer Henrik volt, egy ungvári szabó. Találtunk egy félig összeomlott kalyibát, se ajtaja, se ablaka nem volt. Megengedték, hogy egy napig ne menjünk munkába, azalatt rendbe hozhatjuk a házat. A többiek mentek dolgozni a Don partjára. Valakinek az utánpótlásból sikerült átkúsznia a jégen a Don túlpartjára, ahol a szovjet csapatok álltak. Nem vették észre, csak akkor fedezték föl a távollétét, amikor visszaértünk a lágerbe. Megint sorba állítottak minket, kiállították minden tizediket, és agyonlőtték a sorfal előtt. Most majd megtanuljátok, érdemes-e átszökdösni az oroszokhoz! Minden nap kivittek minket munkára. El kellett takarítani a havat, mert a német tankok támadásba lendültek. A magyar gyalogság követte őket. Hajnaltól sötétedésig dolgoztunk. Ruhástul aludtunk, a cipőnket se vettük le. Minden nap abban reménykedtünk, hogy jönnek az oroszok. Amikor a Don átellenes partján láttuk a katyusák torkolattüzét, úgy hívtuk ezeket, hogy „Sztálin-gyertyák”, elkezdtünk reménykedni [A szovjet fejlesztésű, „katyusa” vagy „Sztálin orgona” néven emlegetett fegyver (BM 13) valójában egy ún. kisrakéta-sorozatvető tüzérségi fegyver volt. Pontcélok elleni bevetésre a rakéta nagy szórása miatt nem volt alkalmas, ezért a készletet (kb. 40 rakétát) egy sorozatban lőtték ki. Mivel teherautóról lehetett működtetni, mozgékony volt, és nehezen lehetett bemérni. – A szerk.]. Megkezdődött az orosz támadás, a tűzharc már a mi partunkon volt, egészen a közelünkben. De nem volt szerencsénk, a szovjet csapatok megkerülték Jugyinót. Ott töltöttük az éjszakát, reggel pedig sorba állítottak minket, megparancsolták, hogy vigyük magunkkal a lapátokat, és menjünk oda, ahol a magyar csapatokat elhelyezték. Ragyogóan sütött a nap, visszaverődött a fénye a fehér havon. Eleinte csak szikrák villódtak a szemem előtt, azután elveszítettem a látásomat. A barátaim karon fogva vezettek. A menetoszlop végére kerültünk. Úgy döntöttünk, hogyha meglátunk egy falut, elszakadunk a századtól, és megpróbálunk elszökni. Szerencsénk volt, még az éjszaka beállta előtt, amikor valamilyen kisebb falu mellett haladtunk el, sikerült megszöknünk. A faluban csak helyiek laktak. A németeket, akik ott voltak, már kiverték a szovjet csapatok. Megengedték, hogy ott éjszakázzunk. Hármunk közül egyedül én

beszéltem ruténul. A rutén persze különbözik az oroszától, de megértették, mit mondok. Azt mondták, hogy a hátsószámba kell menni, és mutattak valami iratot. Mi azt hittük, hogy a hátsószámba [’тыл’] egy falu vagy város neve. A Don egyik ágán átkeltünk egy kis fahídon, amit az orosz csapatok építettek az előrenyomuláskor, aztán továbbmentek. Éjszakára megint bekéredzkedtünk az egyik viskóba. Jóllehet a helyiek szemében mi ellenséges lakosok voltunk, fasiszták, beengedtek a házukba, és adtak nekünk hűtőben főtt burgonyát. Nagyon szegények voltak, de mindenüket megosztották velünk. Igaz, hogy mielőtt lefeküdtek aludni, azért a biztonság kedvéért elvették a késeinket, de reggel visszaadták. Így mentünk csak egyre, de magunk sem tudtuk, hova. Egyikünk, az ungvári Singer Henrik szabó volt. Amikor beengedtek valahová, hogy ott töltsük az éjszakát, ő hálóból ruhát szabott a házigazdának. Én meg az egyik háznál megjavítottam egy varrógépet. Cserébe kaptunk ennivalót, időnként még az útra is adtak valamit. Állandóan éhesek voltunk. Néha szerencsénk volt. Ott, ahol áthaladt a front, egyszer találtunk egy teherautót, amelynek a vezetőfülkéjében ott volt a halott sofőr. Kétszersültet találtunk a zsebében. Néhány helyen meg lelőtt lovak tetemei heverték. Olyan hideg volt, hogy a húsuk kőkeményre fagyott. Kivágtunk egy darab lóhúst, és a táborútnál valahogy megfőztük magunknak. De ilyen mázlink ritkán volt.

Egyszer egy kisebb faluban jártunk épp, és bekéredzkedtünk éjszakára. A gazdasszony éppen egy köpenyvet terített az asztalra, és megpróbált valamit kiszabni belőle. Singer fölajánlotta, hogy segít neki. Egy férfikabátot szabott ki a köpenyből, és nekiállt kézzel megvarrni. Ennek köszönhetően hosszabb időt eltölthettünk ebben a faluban. Singer varrt, a háziasszony pedig főzött ránk. Singer nem nagyon sietett, hogy ez a kis pihenő minél hosszabb legyen. Amikor már mindennel elkészült, a háziasszonyunk mondta, hogy a tanítónő arra kért minket, hogy menjünk át hozzá is varrni. A tanítónő kettesben lakott a nővérével. Ott maradtunk náluk. Singer varrt, én pedig megjavítottam az elromlott dolgokat.

Szovjet katonák járták a falut, bujkáló németeket kerestek. Abba a faluba is betértek, amelyben mi laktunk. Történt egyszer, hogy a nő, akinél Singer köpenyből varrt kabátot, megkért minket, hogy menjünk át hozzá, aprítsuk föl a fát. Ignác és Singer átment hozzá, az orosz katonák meg elfogták őket. Az asszony ideszaladt a tanítónőhöz, és mondta, hogy a barátaimat letartóztatták. A tanítónő az éléskamrában bújtatott el. Amikor a katonák bejöttek a házába, azt mondta, hogy nincsenek idegenek a házában. Egyedül maradtam, a barátaim le voltak tartóztatva. 1943 tavaszáig maradtam ebben a faluban. Aztán a tanítónő mondta, merre menjek tovább, én meg útnak indultam. Időnként persze meg kellett kérdeznem az utat a helyi lakosoktól. Az egyik városkában odafordultam egy járőrkőlőhöz. Nem tetszett neki a kiejtés, és rendőrt hívott. Papírjaim nem voltak, bevittek a rendőrségre. Természetesen semmilyen bizonyítékuk nem volt arra, hogy én kém vagyok. De aki keres, az talál. Kiállt egy szög a cipőtálpamból, és állandóan fölsebezte a lábamat. A táskámban volt pár papírkötésű olcsó regény magyar nyelven. Az egyiket többször hajtván a cipőmben csúsztattam, a sarkam alá, hogy elfedje a szöveget. De már olyan sokáig volt a cipőmben, hogy nem látszott abból egy betű sem. Amikor a rendőrségen levetkőztettek, és fölfedezték, gyanakodva olvastak bele. Azt mondták, biztos, hogy spion vagyok. Átvezettek egy magánzárába, és rám zárták az ajtót, nehogy megszökjek. Tíz napot töltöttem ott, aztán jött valami katona, és mondta, hogy átvisznek egy lágerba. Gyalog mentünk az állomásig, aztán vonatra szálltunk. A katonánál fegyver volt, de a nélkül is megértettem, hogy értelmetlen megszökni, úgysem jutnék messzire. Megérkeztünk Voronyezsbe [Moszkvától kb. 500 kilométerre, délnyugatra]. Ott, a hadkiegészítő parancsnokság udvarán már várták a hadifoglyok, hogy útnak indítsák őket a lágerba. Sok SS-tiszt

volt ott, magyarok is. Néhány napig karanténban tartottak minket, amíg össze nem gyűlt elég ember a szakaszhoz, aztán átvittek bennünket Usmanyiba [*Moszkvától kb. 400 km, délkeletre*]. A hadifogolytábor egy hajdani kolostorban volt, óriási területen. Engem a többiekkel együtt egy szögesdróttal elkerített udvarra vittek. Ültünk a földön. Egyszer csak valaki a nevemet kiáltotta a szögesdrót mögül, és megláttam azt a két fiút, akik egész idő alatt velem voltak, és még néhány zsidót. Annak ellenére, hogy egy lágerben találkoztunk, és nem tudtuk, mi várhat még ránk, nagyon megörültünk a találkozásnak. Már nem voltam olyan magányos. Beszélgetni kezdtünk, elmondták, hogy lágerben dolgoznak, és hogy az oroszok jobban bíznak a zsidókban, mint a magyarokban és a németekben. A zsidóktól, akik a konyhán dolgoztak, kaptam amerikai sertéshúskonzervet, amellyel az Egyesült Államok látta el a hadifoglyokat, egy falat kenyeret és egy kanalat. A németek körém gyűltek, és kunyeráltak egy kis ételt. Az egyikük kezdte lehúzni az ujjáról a jegygyűrűjét, hogy odaadja nekem. Már nem is emlékeztettek azokra az érinthetetlen, kíméletlen SS-tisztekre, akiket a fronton láttunk. Odavettem nekik a földre néhány falat sertéshúst, ők pedig rávetették magukat. A zsidók, akik az ételt hozták nekem, megsértődtek, amiért a fasisztákat etetem.

Még mielőtt én ide kerültem, Singer szabóműhelyt nyitott a lágerben. A lágerlakók ott javíttatták a ruhájukat, és csináltattak egyszerűbb dolgokat. Németek is, románok is dolgoztak ott. Singer kérésére fölvettek dolgozni a szabóműhelybe. Ez némi előjogokat biztosított: jobb volt az élelmezésünk, szabadabban mozoghattunk a lágerben. Aztán a szabóműhely mellett nyitottak egy csizmadiaműhelyt, ahol szintén a foglyok dolgoztak. Lábbeliket javítottak, meg olyan cipőket csináltak, amiknek a felső része lenvászonból volt, a talpa meg fából. Ilyenekben jártak a lágerlakók. Barakkokban laktunk. Minden barakkban kétszáz ember volt. Kétemeletes priccsek voltak. Éjszakára kívülről bezárták a barakkokat, és az ébresztőig tilos volt kijönni. Nem volt rossz a kaja a lágerben. A Vörös kereszt küldött ide élelmiszert, orvosságot. Nem emlékszem, mennyi időt töltöttünk Usmanyiban. Innen átvittek minket egy másik lágerbe, Voronyezsbe. Voronyezsben aztán, rögtön a megérkezésünk után elvittek minket a fürdőbe. A ruháinkat fertőtlenítették és visszaadták. Az is egy nagyon nagy láger volt. És ott is voltak németek, olaszok, románok, magyarok. Nagy fabarakkokban laktunk. A barakk fala mentén fapriccsek húzódtak két sorban. A kaja nem volt rossz. A lágerbe állandóan érkeztek az amerikai küldemények, küldtek lencsét csirkehússal. Amerika a nemzetközi szerződéseknek megfelelő csomagokat küldött a foglyoknak. Voronyezsben sokkal jobb volt a fogság, mint Usmanyiban. A koszt elég jó volt, lehetett mosakodni. A lágerben voltak zsidók, de a zsidó hagyományt senki nem tartotta, pedig voltak hívő zsidók is, az én barátom, Singer például hívő volt. Természetesen disznóhúst ők nem ettek, de ez az egyetlen, amit tehettek. Ez egy másik világ volt, és mi el voltunk vágva a megszokott valóságtól. Singer Voronyezsben is nyitott egy szabóműhelyt, de ez már egy igazi, jóféle szabóság volt. Újabb dolgokat varrtak ott: orosz tisztek katonai egyenruháját, női ruhákat, ruhajavítást is vállaltak. A németek között sok volt a jó szabó, és Singer fölvette őket a szabóságba. Ez nekem nagyon nem tetszett, és visszautasítottam, hogy velük dolgozzak. A varroda mellett volt egy cipésműhely, ott dolgoztam. Mindkét műhely a csapattörzs kétemeletes házában volt. A második emeleten lakott a törzsparancsnok, egy alezredes, a műhelyek pedig az elsőn voltak. Singernek meg nekem megengedték, hogy ne barakkban lakjunk, hanem egy kis szobában a műhely mellett. Az életünket megkeserítették a poloskák, a barakkban nem voltak, de ebben a szobában egyszerűen nyüzsögtek. Mielőtt lefeküdtünk aludni, körültekertük az ágy lábait nedves rongyokkal, hogy a poloskák ne tudjanak fölmászni az ágy lábán. De azért, a poloskák ellenére is, mindez szinte

az otthon illúzióját keltette bennünk. Az utca túloldalán egy lakóház állt, este gyakran elnézegettük a kivilágított ablakokat. Az egyik lakásban egy nagy család lakott. Az ablakukban gyakran láttunk egy fiatal lányt. A tábor mögött egy kis folyócska folydogált, és ott volt a csap, odajártak vízért az emberek. Ez a lány is minden nap elment oda a vödrökkel. Singer ott ismerkedett meg vele. Idevalósi volt, itt született, és Szofija Belinszkajának hívták. Végül Singer felesége lett. Amikor Singert kiszabadították a fogságból, 1946-ban, a lány vele ment a Kárpátaljára. Most Ungváron laknak. Gyakran találkozunk. Singer egyike ifjúkorom azon kevés barátjának, akik megmaradtak nekem.

1945. május kilencedikén közölték velünk, hogy vége a háborúnak, és hogy Németország kapitulált. Nagy öröm volt ez nekünk. Még a németek is, akik a lágerben voltak, örültek, hogy véget ért a háború. Mindannyian reménykedtünk, hogy hamarosan hazaengednek minket. De a foglyok szabadon bocsátása csak 1946 nyarán kezdődött meg. Nem tudom, milyen elv vezette a lágerparancsnokságot a foglyok szabadon bocsátásával kapcsolatban. Singert és a másik barátunkat, Ignácot 1946 szeptemberében bocsátották szabadon. Ők elhatározták, hogy hazatérnek Kárpátaljára. Már hallottunk arról, hogy Kárpátalja a Szovjetunió része lett. Megértettem, hogy hadifogolytáborok alapján nem lehet megítélni az egész Szovjetuniót. Én is úgy döntöttem, hogy hazatérek, bár nem tudtam, találok-e még ott valakit a családomból. Megadtam Singernek a nagyszülői házunk címét, és megkértem, próbáljon megtudni valamit a családom sorsáról.

Annak köszönhetően, hogy négy évig tanultam ukrán iskolában [*Föltehetően nem ukrán, hanem rutén nyelvű iskoláról van szó. – A szerk.*], nem csak latin, de cirill betűkkel is tudtam írni. Elkezdtem írni rutén nyelven Sztálinnak, Berijának, Molotovnak. Választ nem kaptam, de azért továbbra is írtam. A lágerben már csak SS-tisztek maradtak, és valami miatt engem is ott tartottak, velük együtt. Már beköszöntött az 1947-es év. Tavasszal egyszer csak magához hivatott a táborparancsnok. Megkérdezte, írtam-e Sztálinnak. Azt feleltem, hogy írtam, és nem csak Sztálinnak. Akkor mutatott egy levelet Moszkvából: „Utasítás a fogolytábor parancsnokának, Korzetov alezredesnek. Javaslom a táborból mihamarább szabadon bocsátani Svarc Nyikolaj Izidorovics hadifoglyot és lakóhelyére irányítani.” A parancsnok elrendelte, hogy szedjem össze a holmimat, és készülődjek az utazáshoz. A szobámba belépett egy őrmester, és azt mondta, azért jött, hogy hazavigyen.

Az őrmester Ungvárig vitt, de nem engedett haza, hanem átadott a rendőrségnek. Mint a legtöbb hazatérőnek, nekem sem voltak papírjaim, csak a szabadulásomat tanúsító okmány. A rendőrségen meg, ahogy illik, jegyzőkönyvet vettek fel, és eljárást indítottak ellenem. Hiszen kémkedés vádjával kerültem lágerba. Egy hétig tartottak a rendőrségi cellában. Egész idő alatt azt követelték, hogy nevezzem meg azokat az embereket, akik fölismerhetnek, és megerősíthetik, hogy ez tényleg én vagyok. Nagyszülősen, melyet a Szovjetunióban Szőlősnak kezdtek hívni, senki sem maradt a családomból. Nem volt ott a sok-sok gyerekkori barát. Voltak, akik a munkaszolgálat idején pusztultak el meg a koncentrációs táborokban, mások meg a háború vége után nem nagyon akartak visszamenni a szovjet Kárpátaljára, és külföldre mentek. Végül eszembe jutott az az ukrán katolikus nő, aki sábatkor mindig járt anyámhoz segíteni a mosogatásban. Marinának hívták, és a *kosztyjollal*, a lengyel katolikus templommal szemben lakott Nagyszőlősen. Már nagyon öreg volt, nem tudtam, él-e még. De a másnap behozták a rendőrségre. Marina megismert, átölelt, és csókolgatni kezdett. Tanúsított mindent, amit magamról és a családomról elmondtam. Kiengedtek.

Visszamentem Nagyszőlőstre, de nem bírtam a magányt, és a rám zúduló emlékeket. Egyedül éltem az üres házban, ahol azelőtt az egész családuk élt. A szomszédok elmondták, hogy 1944-ben az egész családot elvitték az auschwitzi koncentrációs táborba, és mindannyiukat megölték. Szerencsére később kiderült, hogy a családukból nem mindenkit öltek meg. A szüleim, Klára húgom a férjével, a két fia és a férje szülei tényleg meghaltak Oszvencimben, de Erzsébet nővérem és Ernő öcsém életben maradt. A megmenekülésük történetét csak jóval később ismertem meg, amikor már Ungváron éltem. 1948-ban utaztam oda, egy gyerekkori barátom meghívására, aki a második világháború előtt fejezte be Munkácson a kereskedelmi akadémiát, és az ipari részleg területi végrehajtó bizottságának a vezetője volt. Nekem az ipariskolán kívül semmiféle végzettségem nem volt. De akkoriban még ezt a végzettséget is becsülték, azonkívül tudtam beszélni oroszul is és ukránul is. Nem sok ember volt akkor a Kárpátalján, aki beszélt ezeken a nyelveken. Miután a Kárpátalja egyesült a Szovjetunióval, az orosz lett a hivatalos nyelv, oroszul folyt a hivatalos levelezés és a dokumentáció. A barátom vezető állást ajánlott nekem, anyagbeszerzési osztályvezetőséget az ungvári gépgyárban. Kapcsolatot kellett tartani más gyárak és vállalatok igazgatóival, a többségük a Szovjetunióból jött, és oroszul beszélt. Elkezdtem dolgozni, és hamar belezökkenem az ügymenetbe. Az egész városban tiszteltek, a főnökség is épített rám.

Sok minden, amit a szovjethatalom csinált, vadnak és értelmetlennek tűnt. Szigorú és kíméletlen harcot hirdetett a vallás ellen. Kárpátalja lakosságának túlnyomó többsége, a zsidók is, a nem zsidók is vallásosak voltak. Az emberek megszokták, hogy a vallás az élet fontos része. A szovjethatalom elkezdte bezárni a templomokat, letartóztatta az egyházi személyeket. Ungváron a központi kivételével bezárták az összes zsinagógát. Az az Ung [*Uzs*] folyó partján állt. Később ezt a zsinagógát is bezárták, és itt helyezték el a filharmóniát. Az emberek össze voltak zavarodva. Tilos volt zsinagógába vagy pravoszláv templomba járni, megtartani a vallási ünnepeket. Ezért az embert kipenderíthették a munkahelyéről. Csak az öregek jártak zsinagógába. Nekik már nem kellett félniük semmitől. Sem a csehszlovák kormányzat idején, de még a magyar alatt sem volt ilyen. Nyomasztó volt az antiszemitizmus is, amely a szovjethatalom megjelenésével együtt terjedt Kárpátalján. Antiszemitizmus természetesen volt a fasiszta Magyarországon is, de senki sem gondolta volna, hogy abban az országban is, amely harcolt a fasizmus ellen, és elítélte, létező dolog. Eleinte csak hétköznapi szinten jelent meg: a „bibsi” kifejezést az utcán, a járműveken csak azoktól hallottuk, akik a Szovjetunióból települtek be. Aztán állami szintre emelkedett az antiszemitizmus. A zsidóknak már az 1940-es években nehéz volt munkát találniuk, bekerülniük a felsőoktatásba. És a Szovjetunióból betelepültek vakhite a párt és Sztálin tévedhetetlenségében egyszerűen megrémített. A Szovjetunióban 1948-ban elkezdődött kozmopolita perek alig érintették Kárpátalját [lásd: kozmopolitizmus elleni harc a Szovjetunióban]. De ijesztő méretűek voltak. Olvastam a szovjet újságokat, és nem értettem, miért tartóztatták le ezeket az embereket. Az 1953-as év januárjában elkezdődtek az orvospercek. Biztos vagyok benne, hogy az ungvári orvosok többsége zsidó volt. A tősgyökeres kárpátaljaiak nem törődtek az újságcikkkel, és továbbra is ezekhez az orvosokhoz jártak. Ha a zsidó orvosoknál várokozók között elhangzottak olyan szavak, mint „méregkeverők”, „gyilkosok”, biztos, hogy betelepültektől származtak. Emlékszem az 1953-as év március ötödikére, Sztálin halálának a napjára. Számomra nagy megkönnyebbülés volt. Egyik barátomtól már hallottam arról, hogy tervezik a zsidók kitelepítését a Kárpátaljáról Birobidzsánba, Szipériába. Megértettem, hogy csak Sztálin halála menthetett meg minket a kiűzetéstől. A hivatalok, az utcák aznap tele voltak Sztálint sirató emberekkel. Persze mind a Szovjetunióból

jöttek át. Szerintem sokan közülük a saját rokonaik, szeretteik halálát nem élték át annyira, mint Sztálinét. Egyáltalán nem értettem ezt az egészet, de igyekeztem minél távolabb tartani magam tőle. Ugyanígy viszonyultam mindenhez, ami a Szovjetunióban történt a huszadik kongresszust követően [lásd: az SZKP XX. kongresszusa]. Ez nem tartozott rám, nem érintett engem.

Ungváron nem volt hol laknom. Albérlő lettem. Azután az ismerőseim, akik áttelepültek Magyarországra, fölajánlották nekem az itt maradt lakásukat. Elmentem a végrehajtó bizottsághoz, és kértem, hogy írják át a lakást a nevemre. Meghallgattak, elvették a lakást, és elhelyezték benne a végrehajtó bizottság egyik tagját. Följelentettem a végrehajtó bizottság elnökét. El se jött a bírósági tárgyalásra, csak az ügyvédje volt jelen. A bíró mindkettőnket végighallgatott, és azt a döntést hozta, hogy föl kell venniük a lakáskiutalásra várakozók listájára. Minden végrehajtó bizottságban volt ilyen lista, és hosszú évekig elhúzódott, amíg a várakozók lakáshoz jutottak. És így is történt, albérlő voltam egészen öregkoromig. Önálló lakást akkor kaptam, amikor a házat, ahol albérlő voltam, lebontásra ítélték, és elkezdték kiköltöztetni a lakókat. Ez 1989-ben volt.

A szovjet ünnepeket otthon nem tartottuk meg. A munkahelyen mindig rendeztek bankettet, nem tudtam kihúzni magam. De számomra ezeknek az ünnepeknek semmilyen jelentősége nem volt. A pártba se léptem be. Eleinte mondogatták, hogy be kellene lépnem, de az, hogy hadifogolytáborban voltam, akadályt jelentett, úgyhogy aztán nem is nagyon próbáltak rábeszélni. Én meg nem törtem magam, hogy párttag legyek, mert nem nagyon tudtam beleélni magam ebbe az egészbe.

Egy véletlen hozott össze a feleségemmel. Nem sokkal az után, hogy Ungvárra költöztem, sárgaságot kaptam. Nem volt, aki ápoljon. Egy barátom, volt iskolatársam, aki Nagyszőlősen maradt, megtudta, hogy beteg vagyok, és azt ajánlotta, hogy menjek át hozzá. A felesége ápolta. A szomszédban lakott egy fiatal orosz nő, aki a Szovjetunióból települt be, és gyakran benézett a barátom feleségéhez. Magas volt és szép szőke. Nagyon érdekelt, amit mesélt a Szovjetunió életéről. Ezek a beszélgetések nagyon jó nyelvgyakorlatok is voltak. Nyina Ivanovna Leningrádban (ma Szentpétervár) született. A leningrádi egyetemen végzett. A háború idején Leningrádban maradt, és átélte a leningrádi blokádot is. Egyike volt azoknak, akiket az „Élet Útján” kihoztak az ostromgyűrűbe zárt városból. *[A leningrádi blokád alatt a befagyott Ladoga-tavon keresztül mentettek ki embereket a városból. Ezt az utat hívták az „Élet Útjának”. – A szerk.]* Nyina újságíróként dolgozott, a RATAU [az Ukrán Rádió- és Televíziótársaság rövidítése] kárpátaljai tudósítója volt. Volt otthon telefonja is, és egyszer bementem hozzá, hogy Ungvárra telefonáljak. Egy magyar családnál lakott albérletben. A szoba kicsi volt, csak a legszükségesebb bútorok voltak benne: vaságy, asztal, szék. Én még nem gyógyultam meg egészen, és elájultam. Nyina ragaszkodott hozzá, hogy nála maradjak. Orvost hívott, gyógyszert vett. Nála laktam, amíg meg nem gyógyultam. Utána el kellett utaznom Ungvárra. Egyáltalán nem gondoltam úgy Nyinára, mint lehetséges feleségemre. Más-más világban éltünk, nem volt bennünk semmi közös. Akkoriban egyáltalán nem gondoltam házasságra, egy kicsit élni akartam a láger után. De a leendő feleségemet úgy képzeltem el, hogy ha nem is zsidó, de tősgyökeres kárpátaljai legyen. Visszautaztam Ungvárra. Nyina nemsokára meglátogatott, és mondta, hogy áthelyezték Ungvárra. Aztán ott maradt, nálam lakott az albérletben. Nem jegyeztettük be a házasságunkat, jól megvoltam a formások nélkül. Szabad akartam maradni, arra gondoltam, hogy esetleg még kivándorolhatok. Így éltünk, amíg teherbe nem esett. A háború után kevés férfi volt, és sok szovjet asszony férj nélkül is hajlandó volt gyereket szülni. Nyina győzködni kezdett, hogy ő semmit nem

akar tőlem, elutazik Leningrádba, és ott fog élni, ott fogja nevelni a gyereket. Ebbe természetesen nem mehettem bele. Bár nem tartottam a feleségemnek, de a gyerek az más dolog. 1952-ben Nyina fiút szült. Alekszandrnak neveztük el. Igyekeztem megkönnyíteni Nyinának a gyerekgondozást. Volt egy nő, aki mosott és sétált a fiammal. Azután megtudtam, hogy Nyina a saját nevén anyakönyveztette a fiunkat, Ivanovként. Azt mondta, csak azért, hogy ne kelljen majd megszenvednie az antiszemitizmust. Nekem ez nagy megrázkódtatás volt, már nem voltam képes az a szeretetet érezni a gyerek iránt, mint azelőtt.

A háború után semmit nem tudtam Erzsébet nővéremről. Ő bukkant a nyomomra 1950-ben. Egyszer egy nő keresett otthon. Én akkor éppen munkában voltam, úgyhogy csak üzenetet hagytam és egy csomagot. A csomagban egy kézzel kötött mellény volt, a papíron pedig az asszony huszti címe lakott [*Huszt 50 kilométerre van Ungvártól*]. Odautaztam. Az asszony elmondta, hogy az ajándékot a nővérem küldte, akivel együtt volt egy svédországi táborban, egy Hemsö nevű városban [*Hemsö (Hemsön) közel 400 kilométerre északra van Stockholmtól, a Botteni-öböl partján. – A szerk.*]. Elmesélte Erzsébet történetét. Amikor a zsidókat a Kárpátaljáról Oszvencimbe [*azaz: Auschwitzba*] hurcolták, a nővérem is lágerbe került. A szelektálásnál öt évvel fiatalabbnak mondta magát, és 1916 helyett 1921-et diktált be. Ennek köszönhetően nem ölték meg, hanem munkatáborba küldték Oszvencimbe [*Auschwitzba*]. Amikor 1945 tavaszán a szovjet és az amerikai csapatok folytatták az előrenyomulást, a németek a legyengült és beteg foglyokat megölték, a többi foglyot pedig – beleértve a nővéremet is – a mauthauseni haláltáborba szállították. Néhány nap múlva a tábort felszabadították az amerikai csapatok. A lágerbeli életéről nem szívesen mesélt. Csak annyit tudok, hogy egyszer gázkamrába küldték. Ott álltak az emberek meztelenül, és várták, mikor engedik rájuk a gázt. És hirtelen kinyílt az ajtó, és egy német tiszt azt mondta nekik, hogy menjenek ki. A gázkamra mellett lengyel zsidók dolgoztak. Adtak neki mindenféle rongyokat, hogy magára kapja. Visszatértek a barakkba. Néhány nap múlva a koncentrációs tábort felszabadították az amerikai csapatok. A nővérem úgy döntött, hogy semmiképpen nem tér haza. Tudta, hogy Kárpátalja szovjet lett. Azt kérte, hogy küldjék Svédországba. Így került Hemsöbe, ahol megismerkedett azzal az asszonnyal, aki átadta nekem a csomagot. Svédországban, majd Amerikában Elisabethnek hívták, aztán majd Izraelben Lisának. Nem tudott megbirkózni a svéd nyelvvel, és úgy gondolta, hogy nem tud hozzászokni Svédországhoz. Amikor a láger után már elég erősnek érezte magát, azt kérte, hogy küldjék az Egyesült Államokba. Abban reménykedett, hogy talán megtalálja apánk fivéreit, akik a [20.] század elején utaztak oda. El sem tudta képzelni, mekkora ország az Egyesült Államok, nem gondolt bele, hogy apánk testvérei megváltoztathatták a családnevüket, esetleg továbbutaztak egy másik országba. Nem is sikerült fölkeresni őket. Az asszony, aki a csomagot átadta nekem, úgy döntött, hogy visszajön Kárpátaljára. A nővérem arra kérte, hogy keressen meg engem, és mondja el, hogy él. Erzsébet megkapta a beutazóvizumot az Egyesült Államokba, és kapott repülőjegyet is. Mindenkinél, aki az Egyesült Államokba utazott, adtak egy táskányi ruhát az első időkre. Erzsébet megérkezett New Yorkba. Senkit nem ismert, nem beszélt angolul, és csak ült a repülőtéren, nem tudta, mitévő legyen. Odament hozzá egy férfi, egy zsidó, és megkérdezte jiddisül, hogy vár-e valakire. A nővérem elmondta neki a történetét. Ez az ember talált neki lakást, és segített munkát keresni. Erzsébet eleinte egy gyárban dolgozott futószalag mellett. Megjelentek az ismerősök, barátok, akik Magyarországról jöttek. Megismerkedett egy zsidóval, Chaim Kleinnel a kárpátaljai Szolyváról [*50 km-re Ungvártól*]. Chaim még a háború előtt elvégezte a jesivát Pozsonyban. A háború alatt munkaszolgálatos volt Ukrajnában. A magyar csapatok visszavonulása után Olaszországba került, onnan az Egyesült

Államokba. 1949-ben összeházasodtak. Hagyományos zsidó esküvőjük volt. A nővérem is és a férje is egész életüket a zsidó tradíció szerint élték le. Gyerekük nem volt.

1953-ban letartóztattak. Én írtam alá a fuvarleveleket, amikor a raktárból kiszállították a késztermékeket. A gyárban ellenőrzést tartott az OBHSZSZ [*a Belügyminisztérium egyik alosztályának a rövidítése: a szocialista vagyon kártevői elleni harc alosztálya*]. A raktárban hiány volt a késztermékekből. Azután fölfedezték a fuvarleveleket, amelyeket én írtam alá. Ezek szerint a fuvarlevelek szerint az áru egyáltalán nem annak lett kiszállítva, akinek kellett volna. Annak ellenére, hogy a fuvarleveleken lévő aláírás alig hasonlított az enyémre, és abban az időpontban, amikor a fuvarleveleket kiállították, én éppen szolgálati úton voltam, letartóztattak. Vagy a nyomozó akarta minél előbb lezárni az ügyet, vagy a valódi bűnösök kenték meg – nem tudom. Meg se hallgatta, amit a mentségemre elmondtam. Nem volt írásszakértői vizsgálat, senki nem törődött vele, hogy a fuvarlevelek kiállításának napján én Ungvár határain kívül voltam, Harkovban [*Kelet-Ukrajana, 1100 kilométernyire fekszik Ungvártól*]. Az ügyet átadták a bíróságnak, és hét év javító-nevelő munkára ítélték. A Lvov megyei Drohobicsbe vittek, az ottani munkatáborba [*120 kilométerre fekszik Ungvártól*]. Kétségbe voltam esve, úgy tűnt, hogy vége az életemnek. A munkatáborból elkezdtem panaszleveleket írni a legfelső bíróságnak, leírtam, hogyan folyt le a nyomozás. Egy évig nem kaptam választ. Azután fölkeresett egy ügyvéd a legfelső bíróságtól, és részletesen kikérdezett az ügygel kapcsolatban. Miután kihallgatott, azt mondta, követelni fogja az ügy kivizsgálását. Mikor sor került a második kihallgatásomra, a bíró egy sor hibát és hamisítást fedezett föl a nyomozás menetében. Elfogták a valódi bűnösöket, a főpénztárost és a raktárost. 1955-ben bűncselekmény hiányában szabadon bocsátottak. Később megtudtam, hogy a nyomozót, aki az ügyemet kivizsgálta, lefokozták. Engem visszavettek az előző munkahelyemre. De ez nem adhatta vissza azt a két évet, amit kitöröltek az életemből. Rettenetesen szerettem volna elhagyni a Szovjetuniót, de ez akkoriban lehetetlen volt.

A letartóztatásom után Nyina másik lakásba költözött. Mivel nem éltünk hivatalos házasságban, nem volt rá szükség, hogy elváljon tőlem. Az alatt a két év alatt, amíg börtönben voltam, egyetlen levelet sem írt nekem. Nem tudom, hogy azért-e, mert elhitte, hogy bűnös vagyok, vagy azért, mert csak a saját biztonságával törődött. Mikor hazajöttem, egyedül élt, egyedül nevelte a gyereket. A fiam úgy nőtt fel, hogy semmit nem tud a zsidó hagyományokról, a zsidó történelemről. Nyina pánikszerűen félt még a szótól is, hogy zsidó. Természetesen segítettem anyagilag, és igyekeztem minél több időt tölteni a fiammal. De ahhoz semmi kedvem nem volt, hogy Nyinával újra együtt éljek. Voltak barátnőim, de soha nem voltam nő.

1965-ben találkoztam a nővéremmel. Kért beutazási engedélyt a Szovjetunióba, de nem kapta meg, úgyhogy eljött Budapestre. Akkoriban a kárpátaljai lakosoknak sokkal egyszerűbb volt Magyarországra utazni, mint azoknak, akik a Szovjetunió más részein laktak. Sikerült elutaznom Budapestre, és csaknem egy egész hónapot eltöltöttünk ott a nővéremmel. Erzsébet és a férje, miután nyugdíjba mentek, úgy döntöttek, hogy kivándorolnak Izraelbe. 1986-ban költöztek át Izraelbe.

Erzsébet örömteli hírt hozott: Ernő öcsénk életben van. Kiderült, hogy Erzsébet és Ernő már régóta tartják a kapcsolatot. A második világháború után Ernő egy inasiskolában tanult Budapesten. A magyar fasiszták a Magyarországon élő zsidókkal sokkal lojálisabbak voltak, mint a kárpátaljai zsidókkal. Amikor Budapestet megszállták a németek [lásd: Magyarország német megszállása],

Ernő és még ötven fiú, az inasiskola tanulói a svájci nagykövetségen lettek menedékre. Ott bújtatták őket egészen a háború végéig. Budapestről aztán átmentek Romániába, és más fiatalokkal együtt megpróbálták hajóval eljutni Palesztinába. A hajót lefoglalták az angol katonák, őket meg Krétára vitték. Elég sokáig tartották ott őket, amíg végül a helyi halászhajók halászbárkákon át nem vitték és titokban partra nem tették őket Palesztinában. Ernő egy kibuc tagja lett, elvégzett egy építőipari szakiskolát, és rögtön visszament a kibucba. Megnősült, egy Palesztinában született lányt vett el. A feleségét Johevednek hívták, pedagógus volt. Az öcsém részt vett a hatnapos háborúban, a háború után pedig továbbra is a kibucban dolgozott. Ernőnek és Johevednek nem volt gyereke. Egyszer találkoztam az öcsémmel. Ő is, mint Erzsébet, eljött Budapestre, mert a Szovjetunióba nem kapott beutazási engedélyt. Egy hetet töltöttünk együtt, aztán az öcsém visszatért Izraelbe. 1983-ban halt meg. Nem voltam a temetésén, akkor még a Szovjetunió állampolgárai nem utazhattak külföldre. A nővérem repülővel odaért az öcsém temetésére. Megírta, hogy Ernőt zsidó hagyomány szerint temették el [lásd: temetés].

A szovjet csapatok magyarországi bevetését 1956-ban és a csehszlovákiait 1968-ban úgy ítélt meg, mint próbálkozást, hogy minden országot a szocialista táborban tartsanak, a szögesdrót mögött. Természetesen a Szovjetunió nem engedhette meg, hogy akár egyetlen ország is elutasítsa a szocializmust, hiszen akkor biztos, hogy a példát sokan követték volna. A Szovjetunió mindenre rátámadt, akár nyílt agresszióval is, hogy az irányítása alatt tartsa őket. Pont, mint a börtönben, még a szökés kísérletétől is el kell venni a kedvüket, különben mind rákapnak.

1982-ben mentem nyugdíjba. Megpróbáltak rábeszélni, hogy maradjak még egy kicsit, de akkoriban már súlyos beteg voltam. Cukorbetegségem volt, és szigorú napirend szerint kellett élnem, diétáznom kellett. A munkahelyemen nehéz lett volna betartani. A nővérem rábeszélte, hogy utazzak ki hozzá. De úgy láttam, nincs ott semmilyen perspektívám. Előbb kellett volna elutazni, amíg még tudtam dolgozni. Mert minek is vándoroljon ki egy beteg, magányos öregember? Nem szoktam meg, hogy ingyenélő legyek, és olyasmit kapjak, amit nem nekem szántak. Itthon dolgoztam meg a nyugdíjaimért, a Szovjetunióban, és nem akartam, hogy alamizsnát kapjak az Egyesült Államoktól.

Alekszandr fiam elvégezte az ungvári egyetem gépészmérnöki szakát. Miután befejezte a tanulmányait, feleségül vette az egyik évfolyamtársát, egy orosz lányt, Galinát, akinek a szülei a háború után költöztek Kárpátaljára a Szovjetunióból. 1982-ben született Jelena lányuk, 1985-ben pedig Nyikolaj fiuk. A fiam és a menyem sokat dolgozott, én pedig sok időt töltöttem az unokáimmal.

Az 1980-as évek végén a Szovjetunióban elkezdődött a peresztrojka [lásd: Mihail Gorbacsov]. Eleinte ez is, mint minden, amit a szovjethatalom csinált, teljesen hidegen hagyott. Semmi közöm nem volt ahhoz, hogy jobb életet ígérgetnek, ezt már hallottam 1947-ben, amikor visszatértem a lágerből. Később észrevettem, hogy mégis sok minden elkezdett jobb irányba változni. Gorbacsov engedélyezte a magánvállalkozást, ami a Szovjetunióban egész idő alatt tiltva volt. Egyre több ember csinálta a saját bizniszét, magának dolgozott. Sokan azok közül, akikkel együtt ültem – őket annak idején fusizásért ítélték el –, jó vállalkozók, jó gazdák, köztisztviselők álló emberek lettek [A fusi föltehetően a Szovjetunióban is ugyanígy zajlott. – A szerk.]. A szólásszabadság, amit Gorbacsov ígért, lassan valóra vált. Már nem kellett a nyugati rádióadókat hallgatni ahhoz, hogy az ember megtudja, mi történik a Szovjetunióban. Az újságok és magazinok lassan kezdték megírni az

igazságot a múlttól is, a jelenről is. Vallásszabadság lett. Járhattunk szabadon templomba, megtarthattuk a vallási ünnepeket. De a szovjethatalom éveiben az emberek annyira elszoktak ettől, hogy az első időkben a zsinagógába olyan kevesen jöttek el, ami még a minjenzhez [lásd: minján] is kevés volt. Csak kevesen ismerték az imákat és tudtak imádkozni. Az ungvári zsidó közösség képviselője azt javasolta, hogy járjak zsinagógába. Csak a társaság kedvéért kezdtem el járni, és hogy össze lehessen gyűjteni a minjenzet. Később szokásommá vált, majd szükségletté. Hiszen a vallás egész gyermekkoromban fontos része volt az életünknek. Amikor imádkoztam, visszaemlékeztem a szüleimre, a gyermekkoromra, a testvéreimre. Minden évben kaddist mondtam a koncentrációs táborban meghalt szeretteimért és az öcsémért.

A peresztrojka idején a Szovjetunió lakosai számára lehetővé vált, hogy tartsák a kapcsolatot külföldön élő barátaikkal, rokonaikkal. Szabadon lehetett levelezni, eltörölték a levelek cenzúráját. Lehetett külföldre utazni vagy külföldieket meghívni. 1987-ben voltam a nővéremnél. Természetesen nagyon tetszett Izrael, de eszembe sem jutott, hogy ott maradjak, idegennek éreztem magam, honvágyam volt, vágyakoztam a barátaim után, meg aztán az ivrittel sem fogok már megbirkózni. Többé nem utaztam a nővéremhez, nem nagyon jöttem ki a férjével. Nem kedveltük egymást, én pedig nem akartam konfliktusforrás lenni a nővérem és a férje közt. Izraelben volt egy eset, ami különösen kiélezte a viszonyunkat. A nővérem és a férje tiszteletben tartották a zsidó szokásokat, megtartották a kasrutot [lásd: étkezési törvények]. Chajim soha nem járt fedetlen fővel [lásd: kápedli]. Én ezt nem éreztem magamra nézve kötelezőnek, és se kipát, se kalapot nem hoztam magammal. Fejfedő nélkül jártam. Egyszer Chajimmal autóbuszon utaztunk. Én a busz közepén ültem, ő pedig a sofőr mellett. Az egyik megállóban fölszállt a buszra egy rabbi. Kiderült, hogy Chajim ismerőse még New Yorkból, egy zsinagógába jártak, és együtt vitatták meg a Tórát. Izraelben is rendszeresen találkoztak, olvastak, megvitatták az olvasottakat. A rabbi meglátta Chajimot, biccentett neki, ő meg egyből rám ripakodott: „Tedd föl azonnal a kipát!” Nekem nem volt kipám, és nagyon kínosan éreztem magam. Még a rabbi is kényelmetlenül érintette a dolog, elfordult Chajimtól, és úgy tett, mintha semmit sem hallana. Amikor leszálltunk az autóbuszról, Chajim tovább kiabált, szememre hányta, hogy nem tisztelem a helyi szokásokat. Én meg ellentmondtam neki, távolról sem mindenki hord Izraelben kipát, ha pedig ő ezt kötelezőnek tartja, igazán figyelmeztethetett volna előre. Ezt követően a kapcsolatunk végképp megromlott, és én igyekeztem valamilyen jó kifogással hazautazni, nehogy megsértsem a nővéremet. Utoljára 1996 júliusában láttam a nővéremet, amikor eljött Ungvárra. Három évvel azelőtt halt meg a férje.

Amikor megkaptam a nővérem halálhírét [1996], elmentem Kijevbe, az izraeli nagykövetségre. Október huszadikán kellett eltemetni a nővéremet. Az amerikai barátai közül is sokan készültek a temetésére. Fölhívtam az izraeli nagykövetséget, és azt ígérték, hogy gyorsan kiállítják a vízumot. Kijevbe utaztam. Idézésem nem volt, de megmutattam a táviratot, és arra kértem őket, tegyék lehetővé, hogy ott lehessenek a nővérem temetésén. Néhány napot Kijevben töltöttem, vártam a vízumot. Amikor megint elmentem a követségre, közölték, hogy a vízumkérelmemet elutasították. Minden határidő lejárt, nélkülem temették el. Az ungvári zsidó közösség megszerezte nekem a vízumot Izraelbe, Budapestre. Néhány amerikai barátja ott maradt Jeruzsálemben, hogy találkozzanak velem, és elvezessenek a temetőbe. A jeruzsálemi barátai és barátnői is ott voltak. Végigolvastam a kaddist Erzsébet sírja felett, gyertyát gyújtottam. Néhány napot még eltöltöttem Izraelben, aztán hazautaztam.

Miután Ukrajna független lett [1991], az ungvári zsidó élet is megélénkült. Megerősödött a zsidó közösség. Az emberek többé nem titkolták, hogy zsidók. Igaz, ez nem a tősgyökeres kárpátaljaiakra vonatkozik – ők sosem titkolták –, hanem azokra a zsidókra, akik a Szovjetunióból települtek be. Egyre többen kezdtek el járni a zsinagógába. Őszintén szólva, szerintem ők nem igazi zsidók. Héder nélkül nincs zsidó. Ezeket a jövevényeket csak az ukránok hívják zsidóknak, bibsiknek, számomra ők nem zsidók. Nemhogy héberül nem tudnak, de még jiddisül se, nem tudnak imákat olvasni, nem tudják, hogy ha belépnek a zsinagógába, nem levenni kell a sapkát, mint a pravoszláv templomban, hanem föltenni. Még szerencse, hogy a mai fiatalokat már megtanítják erre a zsidó iskolában is, a Heszedben is. Legalább az unokáink tudni fogják azt, amitől a szovjethatalom a gyermekeinket megfosztotta. A Heszedben vannak tanulókörök, hébert, zsidó hagyományokat, történelmet tanulnak. És nagyon sok fiatal fiú és lány látogat el oda. Sajnos a fiam és az unokáim nem érzik magukat zsidónak, és nem vesznek részt ilyesmiben.

A Heszed nagyon sokat tesz az ukrainai zsidóság újjászületéséért. Nekünk, időseknek pedig még megélni is segít. Mostanában nem nagyon járok el itthonról. Egyedül élek, állandó segítségre van szükségem. A fiam dolgozik, nem tud sok időt velem tölteni. Reggel munka előtt benéz hozzám, hoz ennivalót, és már megy is. Ha nem segítene a Heszed, nem is élnék. Naponta jön hozzám a nővér, és hetente a doktor. Házhoz hozzák az ebédet, megvásárolják a gyógyszereket. Hoznak zsidó újságokat, magazinokat. És én nagyon hálás vagyok mindazoknak, akik segítenek nekem.